

RUS MODERNLEŞMESİ VE EĞİTİM KURUMLARINDAKİ YANSIMALARI*

 Kezban ACAR^a

Öz

Batı Avrupa’da eğitimde dâhil birçok alanda modernizasyon ağırlıklı olarak Rönesans ve Reform döneminde gerçekleşirken, Rusya’da bu biraz daha geç bir dönemde ancak 18. yüzyılın başında görülmüştür. 17. yüzyılın sonunda tahta geçen I. Petro, nam-ı diğer Büyük Petro, Rusya’yı Batılı rakipleri karşısında güçlü bir ülke haline getirmek için birçok alanda reformlar yapmıştır. Eğitim de bu alanlardan biridir. Döneminde sadece birçok yeni okul açılmamış, aynı zamanda eğitime atfedilen anlam ve rol değişmiştir. Eğitim sadece modernize edilmiş devlet kurumlarına ve askeri kurumlara personel yetiştirmenin aracı değil, aynı zamanda özellikle aristokrat kültüründe toplumsal bir dönüşüm sağlamanın yoluydu. Bu “yeni” “modernleşmiş” aristokrat sınıfı, toplumsal dönemde taşıyıcı olarak görülmüştür.

Rusya’da modernleşmede rolü olan diğer isimler veya dönemler II. Katerina (1762-1794), I. Aleksandr (1801-1825) ve II. Aleksandr dönemleridir. İlk ikisi Aydınlanma Çağı ve Fransız İhtilali’nin etkisiyle eğitimin bireyi “aydınlatan” rolüne dikkat çekip, kadınları da içine alacak şekilde yaygınlaşması konusunda ilk adımları atarken, 1855-1881 yılları arasındaki II. Aleksandr döneminde birçok alanın yanı sıra eğitimde de bir dizi reform yapılmıştır. Petro döneminde modernleşme kapsamında ağırlıklı devletin ihtiyaç duyduğu asker ve sivil bürokratları yetiştirmeye yönelik eğitime ve daha çok aristokrat çocuklarının eğitimine önem verilirken, diğer dönemlerde eğitimin hem niteliği hem kapsamı ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmış, eğitimin yaygınlaşması ve erişilebilir olması konusunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu çalışmada bahsi geçen dönemlerde hem modernleşme eğitim ilişkisine değinilecek hem de eğitimdeki reformlara yer verilecektir. Bu yapılırken dönemler arasında bazı kıyaslamalar yapılarak, Rusya’daki modernleşme faaliyetlerinin eğitimdeki yansımaları değerlendirilecek ve analiz edilecektir. Bu bağlamda modernleşme politikalarında eğitime atfedilen öneme ve role de ayrıca yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Rusya, modernleşme, eğitim, resmî ideoloji.

* Bu makale, 17-18-19 Kasım 2021 tarihleri arasında Yalova’da düzenlenen Uluslararası Osmanlı Mektepleri Sempozyumu’nda sunulan bildirinin revize edilmiş, yeni kaynaklar kullanmak suretiyle içerik ve ara başlıklar açısından genişletilmiş halidir.

^a Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa/Türkiye, kacar45@yahoo.com

MODERNIZATION IN RUSSIA AND ITS REFLECTIONS IN EDUCATION

Abstract

While European countries in general experienced modernization, including in education, mostly in Renaissance and Reform eras, Russia had these experiences in a later period, beginning early 18th century. Having ascended to the throne in the late 17th century, Peter the Great initiated a vast modernization program to catch up with Russia's European rivals. Within this context, he also took some steps to modernize education, especially the military one. Education is one of these fields. Not only many new schools were opened in his period, but also the meaning and role attributed to education changed. Peter saw education not only as a means of training administrative and military personnel for his new cadres but also as a tool to transform landed classes, who he hoped to be the main actors of modernization.

There were also modernization efforts and educational reforms in the reigns of Catherine II (1762-1794), Alexander I (1801-1825), and Alexander II. The first two of those, under the influence of the ideas of the Age of Enlightenment and the French Revolution, pointed out the role of education to "enlighten" individuals and took the first steps to provide their people with education.

Besides them, Alexander II (1855-1881) initiated further reforms to modernize not only the Russian educational system but also the military, legal, and economic systems. Despite some important steps and reforms in education, there were also setbacks in, pressure and control over education. Focusing mostly on those periods and comparing them to Nicholas I, Alexander III, and Nicholas II's reigns, this article aims to show how the modernization process affected education in Russia. While doing this, it plans to make comparisons between education before and after reforms.

Keywords: Russia, modernization, education, official ideology.

РОССИЙСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В европейских странах модернизация (в том числе в сфере образования) началась в эпоху Возрождения и Реформации. Россия подошла к этому позднее, в начале XVIII в. Взойдя на российский престол в конце XVII в., Петр Великий инициировал обширную программу модернизации, чтобы догнать европейских соперников. В их числе были некоторые шаги по модернизации образования, особенно военного. Они были не единственными примерами модернизации обучения. В его правление было открыто не только много новых школ, но и изменилась сама роль знаний. Петр рассматривал образование не только как средство подготовки административных и военных кадров для новой структуры власти, но и как инструмент изменения элиты страны, которая, как он надеялся, станет в ней главным проводником модернизации.

Новые волны модернизации, в том числе и в виде реформ сферы образования, происходили в правление Екатерины II (1762-1794) и Александра I (1801-1825). Они были вдохновлены влиянием идей эпохи Просвещения и Французской революции. При

этом выделялась роль образования в интеллектуально-духовном «просвещении» личности и делались первые шаги по приобщению к знаниям более широких слоев народа.

Александр II (1855-1881) инициировал дальнейшие реформы, направленные на изменение и обновление не только российского образования, но и военной, правовой и экономической систем. Несмотря на некоторые важные шаги и реформы в образовании, были также неудачи, порождавшие давление и контроль над обучением. Сосредоточившись в основном на этих периодах и сравнивая их с царствованием Николая I, Александра III и Николая II, автор имеет целью показать, как процесс модернизации сказался на образовании в России. Основной замысел статьи состоит в том, чтобы провести сравнение системы образования в России до и после реформ.

Ключевые слова: Россия, модернизация, образование, официальная идеология.

Giriş

Modernleşmenin birçok tanımı yapılmıştır. Bazı yazarlara göre “modernleşme, gelenekten moderniteye basit bir geçiş değil, aksine geçmişten geleceğe devam eden bir süreçtir.” Bazıları için ise modernleşme, toplumun bilimsel ve teknolojik devrimin etkisi altında dönüşümdür. Ayrıca, modernleşmeyi bir insanın inançları, görüntüsü ve davranışlarında tamamen bir değişim olarak da tanımlayanlar da vardır. “Modernleşme, politik, ekonomik ve eğitim sisteminde ve kurumlarında maddi değişim, ayrıca değerler sisteminde bir dönüşüm” diyenler de bulunmaktadır.¹ Bu isimlere göre modernleşme, sosyo-ekonomik ve siyasi yapılarda bilinçli bir değişim, amaçları olan ve planlı bir değişimdir.

Rusya için ise modernleşme Batılılaşma anlamına gelir. Daha da ayrıntılı açıklamak gerekirse, Batının kurumlarını örnek alarak, Batıya entegre olmak ve hatta ona üstün gelmek için yapılan reformların tümüdür. Rus modernleşmesi, merkez tarafından merkezin gücünü arttırmak veya onun ihtiyaçlarını karşılamak için gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle halktan veya entelektüellerden gelen talep üzerine değil, merkezdeki çarların, çarîçelerin veya bürokratların başlattığı ve yönlendirdiği bir süreç olmuştur. Yine bazı çalışmalarda işaret edildiği üzere, Batı Avrupa’daki modernleşme, sosyal gelişimin bir sonucu ve spontane bir süreç iken, hatta bazı ülkelerde monarklar ve kardinaller tarafından engellenmeye çalışılmış ya da hızlandırılmışken, Rusya’daki modernleşme, “modern seküler bir elit sınıf yaratmayı amaçlayan bilinçli bir girişimdi.”² Nitekim yeni açılan eğitim kurumlarının ve başlatılan eğitim programlarının en önemli amacı, Batı’daki örneklerinden esinlenerek devletin ihtiyacı olan ve çoğu aristokratlardan hem sivil-bürokratik hem de askeri kadroların yetiştirilmesi olmuştur.

¹ Daniel Clarke Waugh, “We Have Never Been Modern: Approaches to the Study of Russia in the Age of Peter the Great,” *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* 49/3 (2001): 321-345.

² Hugh Seton-Watson, “Russia and Modernization,” *Slavic Review* 20/4 (1961): 583-588.

Rusya'ya batılı öğeler özellikle 1680'lerde ve 1690'larda girmeye başlamıştır. Bunda Moskova'daki Slav-Grek-Latin Akademisinde görev yapan Yunan Leichoudes kardeşler gibi yabancı akademisyenlerin, Ortodoks Kilisesi'ndeki bazı papazların önemli bir etkisi olmuştur. Bunlardan ikinci grup, kilise liderlerine kurumdaki yolsuzluklar ve usulsüzlüklere dair şikâyetlerini arttırmışlar ve reform için baskı yapmışlardır. Onların baskısı ve şikâyetleri sonucu Kilise ileri gelenleri ruhban sınıfının birbirleri ile olan ilişkileri, ibadete kullanılan metinler vs. gibi konularda uzun süre devam edecek bir dizi reform başlatmışlardır.³ 1650'lerde Ukrayna'dan gelen Grek asıllı Nikon'un reformları da Rus Ortodoks Kilisesi'nin Bizans-Batı geleneklerine dönüşünde etkili olmuştur.⁴ Ancak her ne kadar Batı etkisi çok daha önce, Batıya gidip gelen veya Batıdan gelen tıp personeli, tüccarlar ve diplomatlar aracılığıyla yavaş yavaş Rusya'ya girmiş olsa da sistematik bir şekilde Rus modernleşmesini başlatan isim I. Petro (1696-1725) olmuştur.

Bu reform veya modernleşme anlayışında II. Joseph (1765-1790) idaresindeki Avusturya ve Büyük Friedrich (1740-1786) idaresindeki merkezîyetçi devletlerdeki kotarılmış "gelişme" politikası olarak nitelendirdiği kameralizmin önemli bir etkisi olmuştur. Kameralizmde devlet bireyden önce gelir; baştakiler de dâhil herkes devletin hizmetkârıdır. Aydın despotizm olarak tanımlanan bu düşünceye göre, modernleşme de devlet için devlet eliyle gerçekleştirilen bir süreçtir.⁵

Ancak bu makale de görüleceği üzere, eğitim her ne kadar baştaki yöneticiler tarafından modernleşmenin bir aracı olarak görülmüş ve faydacı bir anlayışla bu amaç için kullanılmış ise de Rusya'da modernleşme, özellikle de eğitimdeki reformlar devamlı aynı çizgide ve doğrultuda gerçekleşmemiştir. Ben Eklof'un ifade ettiği gibi, "Rusya'daki eğitim modernleşmesi, birçok yerde olduğu gibi, çok sistematik, düzenli, eş zamanlı veya her zaman tamamen başarılı olmuş değildir. Adım adım veya belli dönemlerde gerçekleşmiş bir süreçtir. Bu süreçte sapmalar, geri adımlar da olmuştur. Ama öte yandan ileriye doğru çok hızlı adımların atıldığı, sıçramaların da yaşandığı bir süreçtir."⁶ Bu makale, ana hatlarıyla bu sürecin nasıl işlediğini hem genel anlamda modernleşmeyi hem de eğitimde yapılan reformları ve bunları şekillendiren aktörleri ve etkenleri sunmayı, analiz etmeyi ve genel anlamda eğitimde modernleşmenin sonuçlarına değinmeyi amaçlamaktadır.

1) 18. Yüzyılda Yapılan Reformlar

Birçok alanda olduğu gibi, eğitimde modernleşme de I. Petro ile başladı. Daha önce bahsedildiği üzere, özellikle Petro döneminde eğitimin modernleşme bağlamında anlamı ve işlevi, Petro'nun hayalini kurduğu "Batılı" veya Batıdakiler kadar güçlü Rusya'nın

³ Nikolaos Chrissidis, "A Jesuit Aristotle in Seventeenth-Century Russia: Cosmology and the Planetary System in the Slavo-Greco-Latin Academy," in *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, ed. Marshall Poe & Jarmo Kotilaine (London and New York: RoutledgeCurzon, 2004), 391-416.

⁴ Robert O. Crumney, *The Formation of Muscovy, 1304-1613* (London, New York: Longman, 1987), 108.

⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 83-84.

⁶ Ben Eklof & Elena Lisovskaya, "Russia's Involved Pathstoward and within Educational Modernity," *European Education* 52/3 (2020):187.

ihtiyacı olan modern sivil ve askeri kadroları yetiştirmektir. Ama aynı zamanda dinin veya kilisenin hem yönetimdeki hem de eğitimdeki etkisini kırmaktır. Petro'dan önce sadece kilise tarafından yürütülen bazı okullar vardı. Ancak dini olmayan ilk "seküler" okullar Petro zamanında açılmıştır. Eğitim konusundaki ihtiyaçlar için ilk başta Ortodoks Kilisesinin ya kilise bahçelerinde ya da manastırlarda açılan ilköğretim okulları ise 18. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde sadece dini eğitim veren okullara dönüşmüşlerdir.⁷

Petro'nun devletin ve ordunun ihtiyacı olan personel ihtiyacını karşılamak için açtığı okullarda da oldukça "seküler" ve "batılı" bir eğitim verilmiştir. Bu okullarda sadece programlar değil, eğitici kadrosunun önemli bir kısmı da Batılı ülkelerdendi. Çünkü bu dönemde Petro'nun açtığı okullarda eğitim verecek Rus bir eğitimci kadrosu yoktu. Petro döneminde açılan okullardan ilki, 1701'de eğitime başlayan topçu okulu idi. Aynı yıl, 14 Ocak 1701'de ise Moskova'da Matematik ve Denizcilik Bilimleri Okulu açıldı. Bu okulun ilk profesörleri Londra'daki Christ's Hospital'in Matematik okulundan mezun olan birkaç kişi ile Aberdeen'den bir gökbilimci idi. Bu okulun amacı, bahriyeli subaylar, mühendis mimarlar ve matematik öğretmenleri yetiştirmektir. Okul programı ise aritmetik, geometri, cebir, reginometri, yer ölçme bilgisi, coğrafya, İngilizce, gemicilik, mühendislik ve diğer bilimlerden müteşekkildi. 1715'te ise Petro, St. Petersburg'da Denizcilik Akademisi'ni kurdu ve bu, daha önce kurulan okulun yerini aldı. Matematik ve Denizcilik Bilimleri Okulu, sonradan açılan bu okul için bir hazırlık okuluna dönüştü.⁸

Ardından 1705'te asker ve bürokrat yetiştirmek üzere Glück Lisesi açılmıştır. Bunları, 1713'te eğitim hayatına başlayan Mühendislik Okulu ve 1715'teki Bahriye Okulu takip etmiştir. 1716'da mühendisliğin temeli olan matematik eğitimi için 12 tane matematik okulu açılmıştır. 1716'da Petro tarafından manastırların ve piskoposlukların kurmalarını emrettiği bu matematik/sypher-okulları, 10-14 yaşındaki erkek çocuklar içindi ve hepsi Deniz Komutanlığının idaresi altındaydı. Daha çok denizcilerin işine yarayacak sadece matematik değil, aynı zamanda okuma yazma ve belagat öğretilen bu okulların sayısı, 1722'de 42'ye ulaştı. Denizcilik alanında hizmet edecek öğrenciler yetiştirmeyi amaçlayan bu okulların eğitimci kadrosu da Denizcilik Akademisinden geliyordu. Hem Denizcilik Akademisinin kontrolü altındaydılar hem de piskoposluk bölgesine dâhildiler. Zamanla matematik okullarından kalan okullar da bunların bünyelerine dâhil edildiler. 1730'larda resmîyet kazanan bu okullar, fakir aristokrat ve subayların, kilise soylularının ve astsubayların çocukları veya başıboş veya öksüz yetim çocukları için ilköğretim hizmeti veriyorlardı. Öğretmenler de subaylardan seçiliyordu ve kendilerine işleri karşılığında askeri bütçeden ödeme yapılıyordu. Bu okullar daha etkili oldu ve özellikle Rus şehir ve köylerinde askerlerin arasında okuryazarlığın artmasına yardım etti. Ancak genel olarak bu okullar ne öğrencilerin ne de öğretmenlerin çok ilgi

⁷ S.V. Rozhdestenskii, "Educational Reforms," in *Peter the Great: Reformer or Revolutionary?* (Lexington: D.C. Heath and Co., 1963), 57; aktaran Erin M. Fleener, *Peter the Great as a Constructive Revolutionary* (Western Oregon University, 2007), 20.

⁸ Nicholas Hans, *The Russian Tradition in Education* (London: Routledge, 2011), 6; Joseph S. Roucek, "Education in Czarist Russia," *History of Education Journal* 9/2 (1958): 6.

gösterdiği okullardan değildiler. Aksine, genç aristokratların devam etmemek için ellerinden gelen her şeyi yaptıkları okullardı. Nitekim 1744'te bunlardan sadece sekiz tane kaldı.⁹

Petro döneminde ayrıca Bilimler Akademisinin kurulması için zemin hazırlanmış, konuyla ilgili kararlar alınmıştır ancak açılması Çariçe I. Katerina döneminde (1727-1741) Ocak 1728'de gerçekleşmiştir. Okulun amacı, başta matematik olmak üzere, fizik, tarih, hukuk ve beşerî bilimi gibi birçok değişik konuda eğitim vermek ve bilimlerin gelişmesine katkıda bulunmaktı.¹⁰ Petro'ya göre Akademi hem bilimsel çalışmaların hem de eğitimin verileceği bir kurum olmalıydı. Ancak daha sonraki dönemlerde St. Petersburg'daki akademi için öğrenci bulmak çok zor hale geldi. Böylece akademiye hazırlık okulu niteliğindeki gimnazyum her sınıftan ailelerin, örneğin marangozların, askerlerin, demirci ustalarının, hatta Prens Aleksandr Daniloviç Menşikov'un topraklarındaki köylülerin çocukları kabul edilmeye başlandı. Ayrıca Akademi, özellikle aristokrat çocukların ilgisi noktasında her zaman Kadet Okullarının gölgesinde kaldı. Bunun en önemli nedeni Kadet Okullarından mezuniyetin buradaki öğrencilere doğrudan subay unvanı sağlamasıydı.¹¹

Temmuz 1731'de açılan Kadet (Subay) okulları da modernleşmenin, özellikle de askeri eğitimde reformun bir diğer önemli parçası idi. Mareşal Kont Burkhard Christoph von Münnich (1683-1767) tarafından organize edilen okulların amacı, çok erken yaşta itibaren aristokrat çocuklarına askerlik sanatının öğretmek ve onlara askerî eğitim vermektir. Öğrenciler, Rusya, Livonya ve Estonya eyaletlerinden 13-18 yaşları arasında seçilecek 200 çocuktan ve gençten oluşacaktı. 1762'de 600 öğrencisi vardı. Okulda esas olarak aritmetik, geometri, çizim (harita vs.), yapı işleri (kale), topçuluk, eskrim, at biniciliği ve askerî sanat için gerekli diğer bazı dersler öğretilirdi. Bunların dışında politik ve sivil eğitim için yabancı dil, tarih, coğrafya, hukuk, dans, müzik ve diğer faydalı konular verileirdi. Kadet okulunun müdürü Prens B. G. Yusupov tiyatroya meraklı birisi idi. Elizabeth döneminde kadet öğrencileri hem Rus hem de yabancı birçok oyun sahnelediler ve amatör bir tiyatro grubu kurdular.¹²

Kadet Okullarının gölgesinde kalan Bilimler Akademisi'ne ilgiyi arttırmak için hazırlık işlevi gören *gimnazyuma* vergi ödeyenler dışında kalan her sınıftan aday için 1747'de 20 burs verilmesi kararlaştırıldı. Aristokratlar ve *raznoçintsy* (hiçbir gruba dâhil olmayan, Kilise mensupları, askerlerin çocukları vs. kişiler) ise belli bir ücret mukabilinde okula girebiliyorlardı. Böylece *gimnazyum*, eskiden olduğu gibi, mütevazı kökenli kişilerin çocukları ile dolmaya devam etti. Bunlar arasında Akademi'nin Müdürü Kirill Razumovsky'nin topraklarında yaşayan köylüler de vardı. Ama Akademi'nin de burs

⁹ Roucek, "Education in Czarist Russia," 7-45; Isabel De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II," *The Slavonic and East European Review* 57/3 (1979): 369-395.

¹⁰ Paul Dukes, *The Making of Russian Absolutism 1613-1801* (London, New York: Longman, 1990), 102-105; *PSZRI*, *Sobraniye* 1, 7, No 4443 (1724).

¹¹ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 371.

¹² *PSZRI*, *Sobraniye* 1, Tom 8, No 581 (1731).

vermesine rağmen hem Akademi hem de *gimnazyum*, yeteri kadar öğrenci çekemedi. Bunun üzerine yükseköğretimdeki eksikliği gidermek ve daha cazip hale getirmek için 1755'te Moskova Üniversitesi kuruldu.¹³

Yukarıda bahsi geçen ve Elizabeth döneminde Ocak 1755'te, Peter Şuvalov'un kuzeni İvan Şuvalov'un çabaları ve I. Elizabeth'in onayı sonucu açılan Moskova Üniversitesi'nin kuruluş amacı, isteyen aristokratlara ve *raznoçintsye* Avrupa üniversiteleri örneğinde eğitim vermektir. Üniversitede başlıca üç fakülte bulunacaktı: tıp, hukuk ve felsefe fakülteleri (bu fakülte çatısı altında felsefe dışında ahlâk, metafizik, fizik ve tarih dersleri okutulacaktı). Moskova Üniversitesi daha sonraki dönemlerde birçok aydının yetişmesinde önemli roller oynadı. Ayrıca, Rusya'nın ilk Milli Eğitim Bakanı olan İvan İvanoviç Şuvalov (1727-97), biri aristokratların çocukları, birisi de serfler hariç bütün diğer kesimlerin eğitim alabileceği orta öğretim kurumlarının (*gimnazyumların*) kurulmasını önerdi.¹⁴ St. Petersburg'da olduğu gibi, Moskova'daki üniversiteye de klasik gramer okullarından ve ayrıca *gimnazyumdan* öğrenciler alındı. Öğrencilerin çoğu yoksul ailelerdendi. 1767'e kadar eğitim dili Latince ve Fransızca idi. St. Petersburg'daki gibi, Moskova Üniversitesi'nin ilk yıl öğrencileri de genellikle gramer okullarından temin edildi. Daha sonraki dönemlerde ise *gimnazyumdan* öğrenciler alındı. Ama bunlara rağmen öğrenci sayısı oldukça azdı. Daha sonra 1758'de St. Petersburg'a Sanat Akademisi açıldı. Moskova Üniversitesi gibi buraya da köylülerden, *raznoçintsyden* öğrenciler alındı. Öğrenciler, burada resim, mimari, heykeltıraşlık, mühendislik, müzik eğitimi aldılar. Bu okullardaki öğretmenlerin çoğu yabancı idi. Ama De Madariaga'ya göre, bu öğretmenlerin çoğu etik olarak uygun olmadığı gibi, entelektüel anlamda da yeterince nitelikli değildiler.¹⁵

Eğitim, her ne kadar toplumun değişik katmanlarındaki insanlar için fırsatlar sunsa da en büyük katkısı aristokrat çocuklarına olmuştur. Aslında en baştan beri de amacı biraz ağırlıklı olarak bu sınıftan askeri ve bürokratik bir elit yaratmaktır. Petro döneminden beri çıkarılan kanunlar da eğitimin bu amacına hizmet etmiştir. Örneğin Moskova Üniversitesi mezunları, Derece/Rütbeler Tablosundaki (Табель о рангах)¹⁶ memuriyetlerden 12-14 arasındaki kadrolara tayin edilmiştir. Daha başarılı olanlara ise 10. Derecedeki kadrolar tahsis edilmiştir. Soyluluk unvanı olmayıp askeri görevler için gönüllü olanlara ise 6 ayın sonunda 14. derece verilmiştir ki bu subay unvanına eşitti ve böylece babadan oğula geçecek şekilde soyluluk anlamına geliyordu. Profesörler 7. derecede idiler ve bu, sivil

¹³ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 371.

¹⁴ *PSZRİ*, Sobraniye 1, Tom 14, No 1043 (1755).

¹⁵ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 372.

¹⁶ 24 Ocak 1722'de ilân edilen "Derece Tablosu," Rusya'nın sosyal ve hizmet hiyerarşisini yeniden düzenledi. Sivil, askeri, kilise ve saray hizmet statüleri tekrar belirlendi. Aristokratlar ayrıcalıklı bir sınıf olmaktan çıktı; ayrıcalıklarını devlete hizmet ederek ve kendilerini eğitim yolu veya hizmet yolu ile yetiştirerek kazanmak zorunda kalan bir sınıf haline geldi. Örneğin, 1722'de soylu olmayanların, ticaret ve üretimde gösterdikleri başarı ile orantılı olarak soylu unvanı alabilmesi kabul edildi. Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 164.

kadrolar için miras bırakılabilir bir kadro demektir. Akademilerin mezunlarına da benzer ayrıcalıklar verilmiştir.¹⁷

Petro'dan sonra, modernleşme ve eğitim bağlamında en çok katkı yapanlardan veya üzerinde konuşulan liderlerden biri de II. Katerina idi. 1762'den 1794'e kadar iktidarda kalan Katerina, genel olarak "aydın despot" bir lider görüntüsü vermiş ve eğitime bakışı da bu çerçevede olmuştur. Onun döneminde hem modernleşme çabaları hem de eğitimdeki reformlar, büyük oranda Aydınlanma Çağı felsefesinin etkisi altında kalmıştır. Darbe ile eşi III. Petro'yu devirip iktidarı ele geçirdikten yaklaşık bir hafta sonra, Fransa'daki entelektüellerle arası iyi olan D. A. Golitsyn aracılığı ile Diderot'u ve daha sonra da I. I. Şuvalov aracılığı ile Voltaire'i St. Petersburg'a davet etmiştir. Katerina'nın aydınlanmacılara bu ilgisi hem kişisel hem de politik nedenlere dayanmaktaydı. Rusya'ya gelmeden önce ailesi tarafından tam bir orta sınıf üyesi gibi yetiştirilen Katerina, genç kızlığı döneminde Fransızca dil eğitimi almış ve bu sayede ailesinin de yönlendirmesi ile Fransız düşünürlerin kitaplarını okumaya başlamıştır. Bunların arasında Katerina'nın en çok beğendiği iki isim, burjuva çevrelerinde de son derece popüler olan Voltaire ve Montesquieu idi. 1751'de hayranı olduğu Montesquieu'nun *Kanunların Ruhunu* adlı eserini okumuş ve onu eleştirel bir şekilde değerlendirmeye çalışmıştır. Daha sonra Voltaire ve Diderot ile yazışmaya başlamıştır. Çariçe olduktan sonra da bu isimlerle yazışmalarını devam ettirmiş hatta Diderot'u Rusya'ya davet ederek, bir kütüphane oluşturması için ona yüklüce bir miktar para ödemiştir. Ayrıca, Voltaire'i ve D'Alambert'i sürgün edildiklerinde korumuş veya maaşları kesildiğinde maddî destekte bulunmuştur. Çariçe, filozoflardan sadece, idealizminden ve eşitlik çağrısından hoşlanmadığı Jean Jacques Rousseau'ya ilgi göstermemiştir. Çariçenin aydınlanmacılarla/filozoflarla ilişkilerini inceleyen İvan K. Luppola'ya göre, Katerina'nın filozoflara gösterdiği ilgi ve verdiği destek sadece kişisel entelektüel ihtiyaçlarını tatmin etmeye yönelik çabalar değildi; aynı zamanda, onlar, Katerina'nın, Polonya ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı koruyan Fransa'dan intikam almasının ve Avrupa'da Rusya lehine bir kamuoyu oluşturmanın aracı idi.¹⁸

"Aydın bir despot" imajı çizen Katerina'nın yaptığı en önemli reformlardan biri de eğitimin yaygınlaştırılması için çıkardığı kanunlardır. Mart 1764'te, Katerina'nın danışmanı ve aynı zamanda onun dönemi boyunca İmparatorluk Sanatlar Akademisi'nin Başkanlığını yapan İvan İvanoviç Betskoy'un hazırlamış olduğu, "Her iki cinsten Genç İnsanların Eğitimi için Genel Plan"ı onaylayıp yayımladı. Bu planda, özellikle "yeni bir kuşağın" ve "insanın yaratılmasında eğitimin önemine dikkat çekildi. Buna göre, "yeni bir kuşak" ancak 5 yaşından 21 yaşına kadar olan çocuk ve gençler, "ailelerinin, cahillerin, zalim ve bozulmuş bir toplumun zararlı etkilerinden izole edilerek" yaratılabilir. Bu amacın başarıya ulaşabilmesi için okullarda profesyonel ve mesleki eğitimden ziyade, "iyi vatandaşların" ve "başarılı insanların" yetiştirilmesine vurgu yapılmalıydı. Betskoy, iki yıl

¹⁷ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 373.

¹⁸ Ivan K. Luppola, "The Empress and the Philosophe," in *Catherine the Great: A Profile*, ed. Marc Raeff (Macmillan: London, 1972), 43-46.

sonra genel Plan'ına, doğumdan gençliğe çocukların eğitimine dair ilaveler yaptı ve bu kez de "en iyi yazarlardan" derlediği bazı önerilerde bulundu. Mesela, fiziksel bakım için, hijyen, sadelik, temiz hava, bol giysiler, uygun ve alçak topuklu ayakkabıların önemine dikkat çekti. Ayrıca çocukların asla dövülmemesi gerektiğini, şiddet gören çocukların aşağılanmışlık duygusu içinde olacaklarını ve böyle kişilerin ise yalan söylemeyi öğreneceklerini ileri sürdü. Bu önerilerin hatta talimatların basılıp bütün devlet kurumlarına, hatta Kutsal Sinod'a dağıtılmasını emretti.¹⁹

Katerina, erkeklerin olduğu kadar kadınların eğitimine de verdiği önemin altını çizmek için 1764'te kızlar için iki okul açtı. Bunlardan ilki, St. Petersburg Aristokrat Kızları için Smol'nii Enstitüsü; ikincisi ise 3. Estate (Özgür köylüler) Kızları için Novodeviç'ye Okulu idi. Saint Cyr of Madame de Maintenon'ı model alan St. Petersburg Smol'nii Enstitüsü, Rusya'da kızlar için açılan ilk okuldu. Okulun ders programında kutsal metinlerin ve ilmihal kitaplarının yanı sıra, görgü kuralları, ahlak, yabancı diller, müzik ve dans dersleri vardı. Burjuva sınıfının kız çocukları için de aynı okullar açıldı ancak onların ders programından mimarlık, soy kütüğü çalışmaları gibi dersler çıkarıldı.²⁰

Bunlar dışında Katerina, 1766'da Kadet Okullarını yeniden düzenledi. Buna göre, çocuklar bu tür okullara çok daha genç yaşta alınacaklar ve 21 yaşına kadar eğitim göreceklerdi. Okulların ders programları da revize edildi: önceki derslere, doğa bilimleri, felsefe, ahlak, tarih, uluslararası hukuk gibi dersler eklendi. Bu yeniden düzenlemeyle Berlin Academy des Nobles veya Paris'teki Ecole Militaire Royale'i andıran Kadet okulları, yeni kimlikleriyle, sadece askeri bir okul olmaktan çıktılar; aynı zamanda sivil ve siyasi bir okul haline de geldiler. Kadet okullarındaki eğitim, Denizcilik Kadet okulları ve Mühendislik ve Topçuluk okullarını da etkilemiştir. Katerina, eğitim politikalarında Fransız düşünürleri kadar, hatta onlardan daha fazla Johann Basedow gibi Alman bilim insanları ve entelektüellerinden etkilenmiştir. 1774'te eğitimde sadece Basedow'un görüşlerini esas alan bir eğitim sistemi kabul edilmiştir.²¹

Katerina 1775 çıkardığı bir kanunla eğitimin yaygınlaşması için bir adım daha atmış ve Yerel Hükümetler Bildirisi ile *gubernia* (vilayet) ve *uyezd*lerde (daha çok kazaya karşılık gelebilecek idari birim) okul açma işinin Sosyal Refah Komisyonlarının sorumluluğunda olduğunu belirtmiştir. Bu amaç için bu komisyonlara başlangıçta 15.000 ruble verilmiş, ayrıca mahkemelerin kestiği cezaların da bu komisyonların bütçesine aktarılması emredilmiştir.²²

Katerina eğitimin kapsamını hem içerik hem toplumsal sınıf ve cinsiyetler açısından genişletmekle kalmamış, aynı zamanda amacını da döneminin "aydınlanma ruhundan" etkilenerek yeniden tanımlamıştır. 5 Ağustos 1786'da çıkardığı kanunla, eğitimin işlevini yalnızca, "sade ve rasyonel bir Yaratıcı kavramını, onun kutsal

¹⁹ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 376.

²⁰ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 378-379.

²¹ De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 379.

²² De Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System," 380.

kanunlarını ve imparatora sarsılmaz bir sadakatin ve anavatana gerçek bir bağlılığın temel prensiplerini anlatmak”la sınırlı tutmamış, aynı zamanda eğitimin, birçok bilgi ile insanın zihnini aydınlatmak, iyiyi yapmak için insanlara rehberlik etmek ve sosyal iletişimi sağlamayı da amaçlaması gerektiğini belirtmiştir. Eğitimi, dinî ve politik ideolojinin ve sosyal ve ahlâkî değerlerin bireylere aktarılması için bir araç olarak gören çariçe, eyaletlerde halk okulları (*narodniye uçilitsa*) adı altında eğitim kurumlarının kurulmasını ve bu okulların yüksek ve aşağı seviye olmak üzere iki gruba ayrılmasını emretmiştir. Okullarda okutulacak konular ise vatandaşlık bilgisi (2. sınıfta), Rusça gramer, dünya tarihi, coğrafya ve kompozisyon idi. Ayrıca programda geometri, makine, inşaat bilgisi, fizik ve doğa tarihi gibi dersler de vardı. Bu kanunun en önemli maddesi eğitimin ana dilde olması idi.²³ 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusçanın eğitimde zorunlu dil olarak kabul edilmesi ile karşılaştırıldığında, bu uygulama son derece ileridir. Katerina öldüğü zaman okulların sayısı 550, toplam öğrenci sayısı ise 60.000 idi. Bunun 20.000’i kilise okullarında, 12.000’den fazlası da askerî okullarda okuyan öğrencilerden oluşmakta idi. Geri kalanı ise 1786’da çıkarılan kanunla açılan okulların öğrencileri idi.²⁴

Bu kadar reforma ve adıma rağmen Katerina bazıları tarafından eğitimi zorunlu kılmamakla suçlanmıştır. Isabel de Madariaga’ya göre bunun en önemli nedeni, zorunlu eğitimin uygulanmasını sağlayacak yeterince okul olmamasıydı. Kaldı ki, ona göre, ilköğretimi zorunu kılan Prusya (1763) ve Avusturya (1774) gibi ülkeler de bunu, maliyetinden dolayı, ücretli yapmak zorunda kalmışlardır. Bu yüzden bu ülkelerde, zorunlu eğitim, ücretsiz olmadığı için bir haktan ziyade özellikle yoksul kesimler için bir yük haline gelmiştir. Bu yüzden Rusya’da öncelik zorunlu eğitime değil, ücretsiz eğitime verilmiştir.²⁵ Hatta Katerina döneminde öksüz ve yetimler için ilkokullar da açılmıştır. Bu okulların finansmanını sağlamak için Çariçe, 100 bin ruble bağış yapıp, bu okullar için ayrıca yıllık 50.000 rublelik bütçe ayırmıştır. Bunlara ilaveten, Demir Madenleriyle ünlü Prokofiy Akinfeeviç Demidov gibi ülkenin varlıklı isimlerinden de bu okullar için paralar bağışlanmıştır. Bu okullarda 1917’e kadar öksüz ve yetim çocuklar için eğitim vermeye devam edilmiştir.²⁶

Bu tür bağışlarla ve devlet finansmanı ile belli gruptaki çocuklar için eğitim sağlayan kurumlar dışında, Rusya’da orta ve yükseköğretim herkes için 1829’a kadar ücretsiz sunulmuştur. İlkokullar ise Sovyet Hükümeti, proleter olmayanlardan ücret talep edinceye kadar parasız devam etmiştir. İngiltere, 1870’de zorunlu eğitime geçmiş ama ücretsiz eğitime ancak 1881’de başlamıştır. Fransa’da ise ücretsiz ilkokul eğitimine ancak 1882’de geçilebilmiştir. Polonya’da ise ilkokul eğitimi 1775’te başlamış ancak zorunlu eğirme ancak 1919’da geçilmiştir.²⁷ 18. yüzyılda gerçekleştirilen eğitim reformları 19.

²³ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No 16421 (1786).

²⁴ Dukes, *The Making of Russian Absolutism*, 186.

²⁵ De Madariaga, “The Foundation of the Russian Educational System,” 395.

²⁶ N. Romyantseva, et al., “State Reforms in the Field of Education in Russia (Late 18th-Early 19th Centuries),” *Journal of History Culture and Art Research* 7/1 (2018): 48-49.

²⁷ De Madariaga, “The Foundation of the Russian Educational System,” 395.

yüzyılda da devam etmiştir. Bu anlamda açılışı yüzyılın ilk çarı I. Aleksandr (1801-1825) yapmıştır. Aleksandr sadece liberal eğilimli değil, aynı zamanda reform yanlısı bir liderdi. Bunda Aydınlanma Çağı ve Fransız İhtilali ile yayılan fikirlerin önemli bir etkisi vardı. Eğitim alanında ilk yapılan reform, Ocak 1803'te çıkarılan bir kanunla eğitim yaygın hale getirilmesiydi. 1792'deki Fransız Yasama Meclisine sunulan bir taslaktan esinlenerek hazırlanan kanuna göre köylerden şehirlere kadar her yerde, her sınıfın çıkarları ve görevleri doğrultusunda dört tip okul açılacaktı. Bunlardan ilki devlet köylerinde (devlet serflerinin yaşadığı) kiliseler tarafından açılacak kilise okulları idi. Bu okulların masrafları ve bakımı kiliseye ve yerel halkın saygın kişilerine aitti. Toprak sahiplerine ait köylerde ise okulların bakımından "aydın ve iyi niyetli" toprak sahiplerinin kendileri sorumlu idi. İkinci tür okullar her *uyezdde* olması gereken bölge okulları idi. Bu okulların müdürü doğrudan o bölgedeki üniversite tarafından atanacaktı. Üçüncü tür okullar ise her eyalette, temel eğitim okullarına ilâveten açılması gereken orta öğretim kurumları *gimnazyum* idi. Bunların idaresinden de eyalet yönetimi sorumlu idi. Ayrıca aynı kanuna göre, her *okrugda* sanat ve bilimler eğitimi için üniversiteler açılması kararlaştırıldı.²⁸ Açılan bu okullardan gimnazyumlar, 1804'ten 1918'e kadar zorunlu orta eğitim kurumlarından biri idi. Eğitim süresinin 4 yıla (1830'ların ortasından itibaren ise 7 yıla) yayıldığı bu okullarda Latince, Almanca ve Fransızca gibi dil derslerinin yanı sıra, tarih, coğrafya, istatistik, doğal bilimler, matematik ve fizik dersleri de verilmekteydi. 1819'dan itibaren ise bu derslere ilâveten din kültürü ve Rusça dersleri de verilmeye başlanmıştır.²⁹

Aleksandr'ın yeni bir ivme kazandırdığı modernleşme ve eğitimde reform süreci, onun Aralık 1825'te ölümü üzerine başa geçen I. Nikolay zamanında kısmen kesintiye uğradı. Nikolay'ın kişiliği ve dünya görüşü kadar, döneminde patlak veren 1830 ve özellikle de 1848 İhtilalleri ve bu ihtilallerden duyulan endişenin sonucu olarak, modernleşmenin bir taşıyıcısı ve yansıması olmaktan çok, hem büyüyen bürokrasi için kadrolar yetiştirmenin hem de resmî ideolojinin bir aracı haline geldi

Rus tarihçisi Nikolay Riasanovsky'nin ifadesi ile Çar I. Nikolay, kendisini Ortodoks kilisesine ve otokrasiye adanmış bir liderdi. Davranışları ve kararlarında Hıristiyan etiğinin ve içinde büyüdüğü aristokrat normlarının büyük bir etkisi vardı. Nikolay "direkt, pervasız ve inatçı bir kişiliğe sahipti... İdeali, her şeyin belli bir yerinin olduğu ve belli bir emir komutasında cereyan ettiği mükemmel bir askerî düzendi." Ayrıca, ona göre en küçük sosyal birim olan aileden ulusa kadar herkes ve her şeyin yeri, "Tanrı-Çar ve diğerleri şeklinde" özetlenebilecek hiyerarşik bir sosyal düzene ve otokratik bir sisteme göre belirlenmeli idi.³⁰ Bunun için Mayıs 1826'da eğitim kurumlarının organizasyonu için bir komite kurdurur. Ulusal Aydınlanma Bakanlığı (Министёрство народнаго

²⁸ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 27, No 20597 (1803).

²⁹ Mehmet Özberk, "Rus Eğitim Sisteminin Kurucusu K. D. Uşinski Üzerine," *MSGŞÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 1/23 (2021): 454.

³⁰ Christine D. Worobec, *Peasant Russia: Family and Community in the post-Emancipation Period* (New Jersey: Princeton University Press, 1991), 175.

просвещения) ile birlikte çalışan Komite, Rus eğitiminin yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

Bu noktadan hareketle, Nikolay'a göre eğitim, sadece kişilerin statüsüne göre değil, Millî Eğitim Bakanı Kont Uvarov'un 21 Mart 1833'te yaptığı konuşmasında da ifade ettiği üzere, "Ortodoksluğa, otokrasiye ve resmî ideolojiye uygun olmalı idi."³¹ 18 Şubat 1831'de çıkarılan Yabancı Eğitimin Kısıtlanması Hakkındaki Kanun, 26 Temmuz 1835 tarihli Rus Üniversiteleri Hakkındaki Kanun ve 23 Ocak 1851'de Nikolay'ın yükseköğretim üzerindeki kontrolü artırmaya yönelik direktifleri bu amaca yönelik adımlardı. İlk kanun 10-18 yaş arasındaki öğrencilerin yurtdışında eğitim almasını yasakladı, çünkü yurt dışına giden genç insanlar Rusya'ya en sunî fikirlerle dönmekte ve ülkelerinin gerçek ihtiyaçlarından habersiz onun kanunlarına, geleneklerine, düzenine ve genellikle diline yabancı hale gelmekte idi. Bu kurala uymayanlar askerî hizmete veya hükûmet hizmetine girmekten menedileceklerdi.³² İkinci kanun, üniversiteleri ders programlarından, profesörlere ve üniversite yönetimine kadar her şeyi devletin kontrolü ve denetimi altına koydu. Her üniversitede (bu dönemde sadece St. Petersburg, Moskova, Kiev, Kazan ve Harkov'da üniversiteler vardı) çar tarafından atanan ve kurumu ve çalışanlarını gözetleyen bir yüksek müfettiş ve bir de kontrolör vardı. Üniversitelerde akademik kadro Millî Eğitim Bakanlığı tarafından atanmakta idi; hazırlanacak tezler ve yayınlar sansür denetiminden geçirilmek zorunda idi.³³

1848 ihtilâllerinden sonra Nikolay üniversiteler üzerindeki kontrolü daha da arttırdı. Üniversite rektörlerine ve dekanlarına dersleri kontrol etme ve öğretim üyelerinin performansını ölçme yetkisi verdi: Her profesör, yönetime dersler başlamadan önce dersin konusunu, kapsamını, aralığını ve eğitim metotlarını açıklayan bir ders programını vermek zorundaydı. Rektörün onayı olmaksızın hiçbir ders programı uygulanamazdı. Teolojik ve felsefî dersler bunun dışında idi. Bu derslerin programları Ortodoks kilisesi ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından incelenmek zorunda idi.³⁴

Eğitim üzerindeki bu kontrol 1855'te iktidara gelen II. Aleksandr (1855-1881) döneminde büyük oranda kalktı. Kırım Savaşı'nda alınan yenilgiyi, Rusya'nın birçok açıdan geri kalmışlığına bağlayan II. Aleksandr, eğitim de dâhil birçok alanda bir dizi reform başlattı. İlk el attığı konu serflik, ardından eğitim idi. Hatta Kırım yenilgisinden dolayı eğitim alanında ilk askeri eğitime eğildi. Krineder başkanlığında Temmuz 1855'te askerî bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun üyelerinden biri de 1861'den itibaren Savaş Bakanı olarak reformlara damgasını vuracak Dmitriy Alekseyeviç Milyutin idi. Orduda "taktik kabiliyeti, çabuk karar vermek ve hareket etme yeteneği" gibi konulara önem veren Milyutin, özellikle subayların eğitimine ağırlık verdi.³⁵

³¹ *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya 1833-1855* (Sankt Peterburg, 1864), 2.

³² *PSZRİ, Sobraniye 2*, Tom 6, No 4364 (1831).

³³ *PSZRİ, Sobraniye 2*, Tom 10, No 8337 (1835).

³⁴ *Soçineniya T. N. Granovskogo*, 3. bs., C. 2 (Moskva, 1892), 457-62.

³⁵ Bruce W. Menning, *Bayonets Before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861- 1914* (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1992), 8; *PSZRİ, Sobraniye 2*, Tom 49, No 52985 (1874).

Bunda özellikle 1864 Kanunu'nun mühim bir payı vardır. Bu kanunla yerel meclisler olan *zemstvolara* eğitim konusunda önemli bir görev ve inisiyatif verilmiştir. 1864 Kanunu ile "*zemstvolara* kendi kendilerine yönetim ve okulları inşa etme ve finanse etme, öğretmenler işe alma, ders kitaplar alma vs. hakkı verilmiştir. Ancak bu yetkilerine ve haklarına rağmen *zemstvoların* işleyişi, merkezi hükümetler tarafından kontrol edilmeye çalışılmış, engellenmiştir. Örneğin ders kitaplarının seçimine müdahale edilmiş, *zemstvo* gelirler topraktan alınan vergilerle sınırlanmış ve *zemstvo* temsilcilerinin yerel okul meclislerine katılımı azaltılmıştır. *Zemstvolarla* bir yandan da cehalet ve umursamazlık içinde olan bazı köylülerin nefretine de maruz kalmışlardır."³⁶ Ben Eklof'un verdiği bilgilere göre, bu müdahalelere rağmen *zemstvolar* ilköğretim konusunda, yereldeki aydın, doktor, agronomist ve eğitimcilerle de iş birliği içerisinde çok başarılı işlere imza atmışlardır. *Zemstvoların* ve yerel eşrafın veya bürokratların eğitime verdiği destek, modernleşme ve eğitim açısından bir kırılma noktası teşkil eder. Her şeyden önce, eğitim işinin artık sadece devletin ön ayak olduğu bir alan olmaktan çıktığı; toplumun çok daha fazla sayıda kesiminin eğitim işine dâhil oldukları görülür. Eğitim, hâlâ modernleşmenin bir aracıdır. Ancak hem hedef kitle açısından hem de eğitime yön ve destek veren aktörler açısından, sadece devletin yön verdiği bir alan değil, toplumun birçok kesimini içine alan bir süreç haline gelmiştir.

İlköğretimin yaygınlaşması için *zemstvoya* verilen desteğin, kısıtlı da olsa, tek nedeni, II. Aleksandr'ın Kırım Savaşı'ndan ağır bir yenilgiyle çıkan ülkesini yeniden güçlü kılmak amacı değildi; ama bu amaçla ilintili şekilde, ordudaki reformlara paralel olarak, silah kullanabilecek okuma yazma bilen askerlere duyulan ihtiyacın da önemli bir payı vardı. Netice itibarıyla *zemstvoların* ve yerel eşrafın/bürokratların vermiş olduğu destekle, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilköğretim okullarının ve öğrencilerinin sayısı giderek artmıştır.

Tablo 1: İlköğretimdeki Gelişme³⁷

	1856	1878	1896	1911
Okulların sayısı	8,227	24,853	87,080	100,749
Öğrencilerin Sayısı	4.508,002	1.065,889	3.804,262	6.629,978
Kızların oranı	8,2	17,7	21,3	32,2
Öğrencilerin nüfusa oranı (100.000'de)	143	77	33	24,1
Okulların nüfusa oranı	7,762	3,299	1,443	1,499

Bu artışla birlikte okuma yazma bilen askeri personelin sayısı giderek artmıştır. 1874'te %21; 1884'te %25,5; 1894'te %37,8, 1904'te %55,4, 1913'te ise %67,8 idi. Aynı artış, 1897 Nüfus sayımına göre toplumun genelinde de vardı:

³⁶ Ben Eklof, "Peasant Sloth Reconsidered: Strategies of Education and Learning in Rural Russia before the Revolution," *Journal of Social History* 14/3 (1981): 357.

³⁷ Eklof, "Peasant Sloth Reconsidered," 372.

Tablo 2: 1897 Nüfus Sayımına Göre Okuma Yazma Oranı (Milyon)

Yaş	Erkek	Kadın	Toplam	Nüfus (Milyon)		
				Erkek	Kadın	Toplam
Toplam	29,3	13,1	21,1	62,5	63,1	125,6
10-19	45,5	21,8	33,5	13,1	13,4	26,5
20-29	44,9	19,5	32,3	10,0	10,02	20,2
30-39	39,5	15,7	27,6	7,9	7,9	15,8
40-49	33,2	12,6	22,9	5,9	5,8	11,7
50-59	26,5	11,1	18,7	4,1	4,2	8,3
60 ve üstü	20,0	9,7	14,8	4,2	4,4	8,6

Tablo 3: Kent-Kırsal Okuma Yazma Oranı (1897 Nüfus Sayımı)³⁸

Yaş	Erkek	Kentteki Kadın	Toplam	Erkek	Kırsaldaki Kadın	Toplam
Toplam	54,0	35,6	45,3	25,2	9,8	17,4
10-19	72,4	55,6	64,1	41,1	17,1	29,1
20-29	66,2	48,5	59,4	38,5	14,7	25,9
30-39	64,2	40,2	53,0	34,7	11,7	22,9
40-49	58,8	33,5	46,7	28,0	9,0	19,1
50-59	58,8	31,8	42,2	22,5	8,2	15,3
60 ve üstü	47,2	25,8	35,1	17,1	7,2	12,1

1881’de II. Aleksandr’ın bir devrimci tarafından öldürülmesi ile tahta geçen oğlu III. Aleksandr döneminde ise (1881-1894), I. Nikolay döneminde olduğu gibi hem modernleşme hem de eğitim reformları anlamında yine duraksamalar ve baskılar görülmüştür. Reform karşıtı muhafazakâr politikaların izlendiği bu dönem, bir önceki dönemde yapılan bütün reformların askıya alınmasına, Rus olmayan halklara karşı Ortodoksların ve Ruslaştırma politikalarının izlenmesine, sadece basın değil, üniversitelerin ve genel olarak bütün eğitim kurumlarının sıkı denetim altına alınmasına şahitlik etmiştir.

III. Aleksandr birçok alanda olduğu gibi eğitim politikalarında da Kutsal Sinod’un başındaki Konstantin Pobedonostsev’in etkisi altında kalmıştır. Hem Pobedonostsev hem de akıl hocasını yaptığı III. Aleksandr, eğitimi Rus olmayan halkların “modernleştirilmesinin” ve bu yapılırken asimile edilmesinin bir aracı olarak görmüştür. Bu bağlamda St. Petersburg üniversitesinde Türkoloji Kürsüsü kurulmuştur. Ancak bu kurumda görev alan herkes, eğitimin işlevi ve rolü konusunda merkezle aynı görüşte değildi. Örneğin, üniversite profesörlerinden Vasili D. Smirnov, Rus entelektüellerinin, Müslüman din adamlarının, Müslümanların modern eğitimi ve Ruslaştırılmasının aracı olabileceği yönündeki görüşlerini eleştirmiş, Tatarca seküler kitaplar ve dergiler çıkarmıştır. Smirnov, eğitimi asimilasyonun değil de yerel kültürlerin gelişimi ve

³⁸ Eklof, “Peasant Sloth Reconsidered,” 362-363.

aydınlanmasının bir aracı olarak görürken, Nikolay İvanoviç İlminskiy, merkezin görüşüne paralel olarak eğitime oryantalist bir bakış açısıyla yaklaşmış ve onu asimilasyon ve Ruslaştırma amacına hizmet edecek bir araç olarak görmüştür. 1842’de Kazan Akademisini kuran İlminskiy, burada yerli halka Hıristiyanlığın öğretilmesi için onların dilinin kullanılması gerekir düşüncesinden hareketle, Rus olmayan halklara dillerini çalışma olanakları vermiştir. Bu doğrultuda Akademide Türkçe, Moğolca, Kalmukçanın yanı sıra Almanca, İbranice ve Fransızca dersleri verilmiştir. Ortodoks kilisesinin bir üyesi olan ve misyonerlik faaliyetlerine öncülük etmiş İlminskiy, “Rus eğitimi ve dili almamış bir fanatik, uygar bir Rus-Tatar’dan daha iyidir: daha da kötüsü bir aristokrat ve ondan da kötüsü üniversite eğitimi almış birisidir” inancında idi. Eğitim yoluyla “fanatiklerin” ehlileştirilebileceğini düşündü ve bu amaçla okullar açtı. Gaspıralı 1881’de *Russkoe Musulmanstvo* (Rus İslâm Dünyası) adlı eserini yazdığı İlminskiy, Çar III. Aleksandr’ı Tatarlar arasında uyanmaya başlayan milliyetçilik bilinci ve onların birleşmesi ihtimali konusunda uyardı. İlminskiy’e göre, Tatarlar arasında millî bilincin gelişmesinin en önemli nedeni orta öğretim kurumlarında ve üniversitelerde verilen Avrupa-Rus eğitimi idi. Bu görüşten hareketle, Petersburg’u Rus-Tatar okullarının sınırlandırılması konusunda uyardı.³⁹

Bu muhafazakâr politikalara paralel olarak, 23 Ağustos 1884’te çıkarılan “Üniversiteler Kanunu” ile üniversitelerin bir önceki dönemde kazandıkları özgürlüklere ve üniversitelerin bağımsızlığına son verildi. Kanuna göre, üniversitelerdeki profesörler, Nikolay döneminde olduğu gibi, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından atanacaktı. Benzer bir şekilde, kasabalarda ve şehirlerde, hatta kurdukları eğitim ve sağlık kurumları ile köylerde etkili olan ve 1860’larda ilköğretimin yaygınlaşmasında önemli rolü olmuş *zemstvo* üzerindeki hükûmet kontrolü de arttırıldı. Konuyla ilgili Haziran 1890 tarihli kanunla, *zemsvoların* işlerini takip etmek için her eyalette, vali ve bölge mahkemesi savcısının da aralarında bulunduğu merkezden atanan birçok eyalet yetkilisinden oluşan bir büro kurulması karara bağlandı.⁴⁰ Bu tür baskıcı politikaların en önemli nedeni, 1860’larda sonra artan örgütler, sosyal hareketlilik ve protesto kültürü idi. Merkez açısından eğitim kurumları ve buradaki öğrenciler, artık modernizasyonun bir aracı değil, mevcut yapıyı değiştirmek isteyen birer tehditler. Bu nedenle kontrol altında tutulmaları gerekli idi. Aynı bakış açısının II. Nikolay döneminde de devam ettiği görülür.

Esasen, 20. yüzyılın başlarında daha da yaygınlaşan eğitim, Nikolay’ın da düşündüğü gibi sadece modernleşmenin bir parçası değil, aynı zamanda hatta ondan da fazla milli bilincin oluşması veya gelişmesinin siyasi sisteme eleştirinin hem kaynağı hem aracı idi. Okullar, ayrıca 1860’lardan itibaren Rusya’da popüler olmaya başlayan sosyalizmin destek bulduğu ve isyanlar ve protestolara dönüştüğü yerler haline gelmişlerdi. Örneğin 1901-1902’de St. Petersburg, Harkov ve Kiev üniversitelerinde

³⁹ Robert P. Geraci, *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2001), 49-125.

⁴⁰ George Kennan, *Siberia and the Exile System*, Vol. 1 (New York, 1891), 79, 307-308.

birçok yeni öğrenci olayları çıkmıştı ve öncekilerden farklı olarak devrimci bir karaktere sahiptiler. Kendilerini “insan haklarının, işçilerin ve zayıfların” savunucusu olarak tanımlayan öğrenciler, kişi haklarının garanti edilmesini, hukukun ihlâl edilmemesini, mahkemelerde herkese savunma hakkı verilmesini istiyorlardı. Ayrıca, basın özgürlüğü, konuşma ve toplantı yapma özgürlüğünün sağlanmasını, herkese eşit eğitim hakkı verilmesini, kadınlara üniversiteye giriş hakkı tanınmasını, işçiler için günlük çalışma sürelerinin sekiz saat olarak kabul edilmesini ve onlara grev hakkı verilmesini ve bütün halklara-azınlıklara Ruslarla eşit haklar tanınmasını talep ediyorlardı.⁴¹

Devlet eğitime şüphe ile bakarken, 1860’lardan itibaren olduğu gibi, toplumun bazı kesimleri ise onu sadece modernleşmenin değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün önemli bir aracı olarak gördüler. Bu yönüyle bazı araştırmacılar, bu son dönemi, eğitime bakışları bağlamında, daha çok devletle toplumun eğitilmiş kesimleri (*obşçestvo*) arasındaki bir çatışma dönemi olarak tanımlarlar. Bazı çalışmalara göre, ilköğretimden üniversiteye kadar devam eden aşamalı resmi bir eğitim sisteminden yanayken, devlet buna karşıydı. Bazı araştırmalara göre ise devletle yereldekiler arasında yereldeki eğitimin kontrolü ve işleyişi konusunda keskin bir mücadele ve çatışma vardı. *Obşçestvo* yerel meselelerde daha fazla otonomi talep ederken ve örneğin devletin üniversitelerin özerkliğine sınır getirmesine karşı çıkarken, merkez de eğitim kurumları üzerinde etkisini arttırmaya çalışmaktaydı. 1911’de Moskova Üniversitesindeki öğrenci protestoları biraz da bu farklı bakışın veya amaçların sonucu idi.⁴²

Merkezdekiler eğitim kurumlarını toplumsal ve siyasi istikrar için birer tehdit olarak algılamakta, özellikle *zemstvolarda* etkili olan zengin kesimler ise eğitimi özellikle toplumun alt kesimlerinden kişileri şehirlerin sosyal yapıları içine çok daha kolay biçimde entegre ederek, istikrara katkı sağlayacak bir araç olarak görüyorlardı. Robert Thurston, Moskova örneğinden yola çıkarak, devletle eğitilmiş kesim veya eşraf arasındaki çatışmayı etkili bir biçimde sunar. Öncelikle şehir eşrafının eğitim de dâhil hem toplumsal hem de siyasi anlamda neden öne çıktığını açıklar. Onun verdiği bilgilere göre, 1892 çıkarılan bir Kanuna göre Moskova ve Petersburg’daki mülk sahibi insanlarından sadece 3000 ruble vergi ödeyenler oy kullanabilir ve şehir Dumalarında görev yapabilirlerdi. Öyle ki 1906’dan 1914’e kadar Moskova Şehir Duma’sında hizmet edenlerin %90’ı –326 kişiden 295’i aynı kişilerdi. 1905 Devrimi’nden sonra kurulan Şehir Dumaları genellikle, bu varlıklı, eğitilmiş ve liberal eğilimli kişilerden oluşuyordu. Bu kişilere göre halkın eğitimi, öncelikli bir meseleydi. Bunun tek nedeni, bu kişilerin eğitimi kişi haklarından biri olarak görmesi değildi. Ayrıca, eğitim sayesinde alt sınıfların şehrin sosyal yapısı için daha kolay entegre olacağına ve bunun da sosyal ve politik istikrar ve bütünlüğe/birliğe dönüşeceğine inanmalarıydı.⁴³ Bu kesim, sadece alt kesimlerin eğitimine ilgi

⁴¹ *Krasnyy Arhiv* 75 (1935): 101-103; *Krasnyy Arhiv* 89-90 (1938): 265-279.

⁴² Robert Thurston, “Developing Education In Late Imperial Russia: The Concerns of State, “Society”, and People in Moscow, 1906-14,” *Russian History* 11/1 (1984): 53-82.

⁴³ Thurston, “Developing Education In Late Imperial Russia,” 53-82.

göstermemişler, kendi çocuklarına da eğitim olanakları sunmuşlar, Batıdaki çağdaşları gibi, modern bir dünya görüşüne sahip olup, öğrenmeye, keşfetmeye önem vermişleri yurt dışına seyahat edip; teknolojik yeniliklere büyük bir ilgi göstermişlerdir. Şehir ve Eyalet Dumalarında veya *zemstvol*larında sadece kendi haklarını savunmakla kalmamışlar, aynı zamanda eğitim ve sağlık temel ihtiyaçların karşılanması, eğitimin yaygınlaşması, liseler, ticaret akademileri ve ticaret enstitüsü gibi eğitim kurumlarının açılması ve ayakta kalması için finansal destek vermişlerdir. Ancak şehirlerde yaşayan herkes Şehir Dumalarındakilerle aynı eğitim anlayışına sahip değildi. Daha küçük ölçekli tüccar sınıfı, Şehir Dumalarındaki çok daha zengin kesimlerin aksine, sadece modernleşme karşıtı değil, aynı zamanda yaygın eğitime hatta kendi çocuklarının ortaokul veya üniversite eğitimine de çok az ilgi gösteren kişilerdi.⁴⁴

Rusya'nın merkezinde bunlar yaşanırken, yönetimi altına aldığı, Rus olmayan halkların yaşadığı bölgelerde ise eğitim, ulusal bilinçlenmenin önemli bir aracı haline gelmiştir. İlminskiy gibi isimlerin "şarkiyatçı bir anlayışla" asimilasyon aracı olarak gördükleri eğitim, özellikle 1905 Devrimi'nden sonra, yerel ve ulusal kültürleri ve kimlikleri geliştirmeye hizmet eden bir alana dönüşmüştür. Esasen daha 19. yüzyılın ortalarından beri, özellikle Volga Tatarları ve Kırım Tatarları arasında yayılmaya başlayan Pantürkizm akımına paralel olarak eğitimin bu bölgelerde böyle bir işlevi vardı. Bu konuda öncülük eden Volga Tatarları, Kazak Türklerinin topraklarında okullar açmışlar, bu okullarda öğretmenlik yapmışlar ve eğitim aracılığıyla Pantürkist fikirleri Kazak topraklarına getirmişlerdi. Hatta bu fikirleri engellemek için Rus hükümeti, 1850'lerde Tatar öğretmenlerin Kazak okullarında çalışmalarını yasaklamış ve bunların yerine Rus-Kazak okulları açmıştı. Fakat Tatar etkisini azaltmak için kurulan bu okullar, zaman içerisinde Kazak milliyetçiliğinin filizlendiği yerlere dönüşmüştü. Bunda, Kırım Tatarlarından İsmail Gaspıralı (1851-1914)'nın önemli bir rolü vardı. Rus devletinin Ruslaştırma politikasına karşı çıkan Gaspıralı, Rus olmayan halklara kendi kültürlerini geliştirme şansı verilmesi gerektiğini, bunun için de Rus okullarının kapatılıp, yerine halk mektepleri kurulması gerektiğini belirtmiştir. Bu amaçla, onun girişimi ve onun gibi düşünen birçok Türk aydınının desteği ile ilki 1897'de Bahçesaray'daki olmak üzere Orta Asya'da birçok okul açılmıştır. Aynı okullar, 1901'de Taşkent'te Münevver Kari Abdurrahşid Hanoğlu (1880-1933) tarafından açılmıştır. 1900'lerde, Mollaların egemen olduğu Buhara da bile bu okullardan açılmıştır. İslah edildikleri için Cedit okulları olarak anılan bu kurumların sayısı 1894-1905 arasında 9 iken, 1914'te 5,000'i bulmuştur.⁴⁵ Böylece eğitim 20. yüzyılın başında sadece devletin elinde, onun başındaki yöneticilerin ve bürokratların, modernleşme programları çerçevesinde veya dışında, istedikleri insan tipini yaratmak amacıyla kullandıkları bir araç olmaktan çıkmış, toplumun çok daha farklı ve geniş kesimlerinin bir şekilde müdahil olduğu bir alan haline gelmiştir.

⁴⁴ Pavel A. Buruşkin, *Moskova kupeşeskiya* (New York: Çekov, 1954), 104–105.

⁴⁵ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı* (İstanbul: Nesil, 1993), 58.

Sonuç

Rusya’da modernleşme, devletin başındakiler tarafından başlatılmıştır. Eğitim ise modernleşmenin hem aracı hem de sonucu olmuştur. Bu bağlamda Petro dönemi çok önemlidir. Çünkü Petro, eğitimi, “yeni” devleti için gerekli sivil ve askeri eliti yaratmak için bir araç olarak düşünmüştür. Bu amaçla açtığı okullarda eğitim alanlar ki bunlar özellikle aristokrat çocuklarıydı hem modernleşmenin hem de eğitim reformlarının hem ürünü hem de daha sonraki dönemlerde taşıyıcısı olmuşlardır.

Petro döneminin bir diğer özelliği de onun dönemindeki modernleşmenin hem amacı hem biçimi hem de örnek aldığı kurumlar ve bu kurumlarda öğretmen/eğitmen olarak görev alanlar açısından diğer dönemlere nazaran çok daha “batılı” olmasıdır. Özellikle Kuzey Avrupa ve Alman etkisi söz konusudur.

Her ne kadar ondan hemen sonra başa gelen karısı I. Katerina ve kızı Elizabeth döneminde de hem modernleşme çabaları hem de eğitim reformları devam etmiş olsa da modernleşme ve eğitim anlamında 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında asıl öne çıkan dönemler, II. Katerina ve I. Aleksandr dönemleridir. Bu iki dönem, Aydınlanma Çağı ve Fransız İhtilali’nden sonra popüler olmaya başlayan eğitim hakkı, “aydın” birey yaratma amacının dillendirildiği ve bu amaç doğrultusunda önemli adımların atıldığı dönemler olmuştur. Özellikle ilköğretimin her iki “cins” için erişilebilir olması bu dönemlerde gerçekleşmiştir.

Modernleşme ve eğitim açısından diğer önemli bir dönem de 1855-1881 yılları arasında hüküm süren II. Aleksandr dönemidir. Bu dönemde modernleşmenin kapsamı daha da genişlemiş, eğitim, basın, yayın, hukuk alanında birçok reform yapılmıştır. Eğitim alanındaki en büyük yenilik, Yahudilere yönelik kısıtlamaların kaldırılması (üniversitelerde hukuk, tıp gibi bölümlere giremiyorlardı) ve daha da önemlisi eğitimin daha önceki dönemlerdekine nazaran bir sıçrama yaşayarak çok daha fazla yaygınlaşmasıdır. Eğitim bu dönemde özellikle köylüler için her zamanki dönemden daha fazla erişilebilir olmuştur. Bunda üyeleri daha çok varlıklı kişilerden oluşan, *zemstvo* adı verilen yerel meclislerin okullaşmaya katkısıdır. 1850’lerden 1880’lere okulların sayısı 10 kat, okullardaki öğrenci sayısı da 3 kat artmıştır.

Ancak bu gelişmelere rağmen Ben Eklof’un ifade ettiği üzere, Rusya’da modernleşme ve bu çerçevedeki eğitim reformları sürekli olmamıştır. Hem modernleşme hem de eğitim politikaları, devletin başındakilerin veya onlara yakın isimlerin dünya görüşlerine; daha da önemlisi onların görüşlerine de etki eden, isyan, devrim, savaş gibi gelişmelere bağlı olarak kesintiye uğramış, baskı altına alınmışlardır. Dekabrist Ayaklanması, 1848 İhtilalleri ve Kırım Savaşı yenilgisine şahitlik eden I. Nikolay, suikastlar, sosyalist hareketler, öğrenci protestolarına tanıklık eden III. Aleksandr dönemi ve devrim öncesi işçi grevi ve öğrenci olaylarının fazlaca arttığı II. Nikolay dönemleri modernleşmenin büyük oranda sekteye uğradığı, eğitimin modernleşmenin bir aracından ziyade, potansiyel bir tehdit olarak algılandığı ve bu bakış açısı yüzünden baskı ve kontrol altına alındığı dönemler olmuştur. Aynı zamanda bu dönemler, modernleşmeden

sapmaların yaşandığı, eğitimin de resmî ideolojiye göre şekillendirilmeye çalışıldığı yıllar olmuşlardır. Nikolay döneminde, otokrasi, Rusluk ve Ortodoksluk ekseninde biçimlendirilmeye çalışılan eğitim, III. Aleksandr döneminde özellikle Rus olmayan halklar için Ruslaştırma ve asimilasyon aracı olarak görülmüştür.

Bu baskıcı politikalara rağmen, özellikle 1900'lerin başından itibaren eğitime destek ve eğitimde özgürlük tartışmalarının daha da büyüdüğü ve 1860'lardan beri *zemstvolalarla* oluşan destek tabanının giderek büyüdüğü ve ülkedeki liberal ve sosyalist eğilimli kesimlerle devlet arasında bir çatışma alanı haline geldiği görülür. Petro zamanında eğitim başta olmak üzere modernleşme yanlısı olan devlet, 1880'lerden itibaren eğitimi giderek artan oranda baskı, kontrol ve asimilasyon gibi kelimelerle bağlantılı biçimde görmüştür. Bu süreçte 1905 Devrimi bir kırılma noktası olmuş, Rusya'da anayasal monarşiye geçişle birçok alanda olduğu gibi eğitimde de bazı özgürlükler ve haklar tanınmış ama bunlar sürekli olmamıştır. Artan gerilim, 1917 Devrimi'ne kadar sürmüştür.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya, 1833-1855. Sankt Peterburg, 1864.

Krasny Arhiv 75 (1935): 101-103.

Krasny Arhiv 89-90 (1938): 265-279.

PSZRÍ (Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii). Sobraniye 1. Tom 7. No 4443 (1724)

PSZRÍ. Sobraniye 1. Tom 8. No 5811 (1731).

PSZRÍ. Sobraniye 1. Tom 14. No 10436 (1755).

PSZRÍ. Sobraniye 1. Tom 22. No 16421 (1786).

PSZR. Sobraniye 1. Tom 27. No 20597 (1803).

PSZRÍ. Sobraniye 2. Tom 6. No 4364 (1831).

PSZRÍ. Sobraniye 2. Tom 10. No 8337 (1835).

PSZRÍ. Sobraniye 2. Tom 49. No 52985 (1874).

Acar, Kezban. *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

- Buruşkin, Pavel A. *Moskova kupeçeskiya*. New York: Çekov, 1954.
- Chrissidis, Nikolaos. "A Jesuit Aristotle in Seventeenth-Century Russia: Cosmology and the Planetary System in the Slavo-Greco-Latin Academy". In *Modernizing Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, edited by Marshall Poe and Jarmo Kotilaine, 391-416. London and New York: RoutledgeCurzon, 2004.
- Crumney, Robert O. *The Formation of Muscovy, 1304-1613*. London, New York: Longman, 1987.
- De Madariaga, Isabel. "The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II." *The Slavonic and East European Review* 57/3 (1979): 369-395.
- Dowler, Wayne. *A History of Education in Modern Russia: Aims, Ways, Outcomes*. Bloomsbury Publishing, 2021.
- Dukes, Paul. *The Making of Russian Absolutism 1613-1801*. London, New York: Longman, 1990.
- Eklof, Ben. "Peasant Sloth Reconsidered: Strategies of Education and Learning in Rural Russia before the Revolution." *Journal of Social History* 14/3 (1981): 355-385.
- Eklof, Ben. & Elena Lisovskaya. "Russia's Involuted Pathstoward and within Educational Modernity." *European Education* 52/3 (2020): 185-192.
- Fleener, Erin M. *Peter the Great as a Constructive Revolutionary*. Western Oregon University, 2007.
- Geraci, Robert P. *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2001.
- Hans, Nicholas. *The Russian Tradition in Education*. London: Routledge, 2011.
- Hans, Nicholas. *History of Russian Educational Policy (1701-1917)*. Russell & Russell, 1964.
- Holmes, Brian H., Gerald Read & Natalya Voskresenskaya. *Russian Education: Tradition and Transition*. Taylor & Francis, 1995.
- Kennan, George. *Siberia and the Exile System*. Vol. 1. New York, 1891.
- Luppol, Ivan K. "The Empress and the Philosophe". In *Catherine the Great: A Profile*, edited by Marc Raeff. Macmillan: London, 1972.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Menning, Bruce W. *Bayonets Before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861-1914*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Özberk, Mehmet. "Rus Eğitim Sisteminin Kurucusu K. D. Uşinski Üzerine." *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 1/23 (2021): 452-460.
- Roucek, Joseph S. "Education in Czarist Russia." *History of Education Journal* 9/2 (1958): 37-45.
- Rumyantseva, N., V. Matveenko, L. Tretiyakova, Y. Yurova. "State Reforms in the Field of Education in Russia (Late 18th-Early 19th Centuries)." *Journal of History Culture and Art Research* 7/1 (2018): 46-54.
- Saray, Mehmet. *Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı*. İstanbul: Nesil, 1993.
- Seton-Watson, Hugh. "Russia and Modernization." *Slavic Review* 20/4 (1961): 583-588.
-

Soçineniya T. N. Granovskogo. 3. bs. C. 2. Moskva, 1892.

Thurston, Robert. "Developing Education In Late Imperial Russia: The Concerns of State, "Society," and People in Moscow, 1906-14." *Russian History* 11/1 (1984): 53-82.

Waugh, Daniel Clarke. "We Have Never Been Modern: Approaches to the Study of Russia in the Age of Peter the Great." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 49/3 (2001): 321-345.

Worobec, Christine D. *Peasant Russia: Family and Community in the post-Emancipation Period*. New Jersey: Princeton University Press.

